

Research Paper

Investigating the effects of colonialism and tyranny in the historical catastrophe of Iran's Great Famine

Elahe Jafari¹, Bashir Esmaili^{2*}, Ismail Shafiei Sarostani³

Received: _____ PP 1-16 Accepted: _____

Abstract

The years 1296 to 1298 A.H. are one of the saddest years in Iran's contemporary history. In those years, with the start of the first World War, which coincided with the accession to the throne of Ahmad Shah Qajar, Iran declared neutrality, but the warring countries were indifferent to this declaration of neutrality. They occupied parts of the country and turned it into a battlefield. Most of the sources refer to those years as "The Great Famine Era" and state that during these years half of the population of Iran died due to famine, but unfortunately with the passage of time and forgetting the bitter days of that era And the political and social conflicts of the following years, researchers did not pay as much attention to this matter as they should have, and this great disaster, as well as its causes and consequences, were forgotten to the point where many people did not even know much about the Great Famine. In this research, we are trying to interpret, analyze and explain the content and pose the question, what effect did colonialism and tyranny have on the great famine of Iran? Let's examine the hypothesis that tyranny and political mismanagement, colonialism and foreign conspiracies played an effective role in Iran's great famine.

Keywords: World War I, Iran, colonialism, tyranny, great famine

Citation: Jafari, E., Esmaili, B., & Shafiei Sarvestani, E. (2024). Investigating the effects of colonialism and tyranny in the historical catastrophe of Iran's Great Famine. *Journal of Society and Politics*.

¹.Ph.D. Candidate of Political Science-Political Thoughts, Islamic Azad University, Shahreza Branch, Shahreza, Iran. e.jafari.988@gmail.com

². Assistant Professor, Department of International Relations, Islamic Azad University, Shahreza Branch, Shahreza, Iran (corresponding author) Bashir_esmaeili@yahoo.com

³. Assistant Professor, Department of Political Science, Islamic Azad University, Shahreza Branch, Shahreza, Iran. esmaeilshafiei@iaush.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

The country of Iran has seen many scenes of clashes since long ago, the taste of defeats and victories, the harshness of sanctions and the closing of all doors to the country of Iran are not happening today, but since the eyes of foreigners have been on Iran, our country has been the scene of these events as well. The united stand of the Iranian nation against the encroachments and internal tyranny and foreign colonialism of the enemies with the aim of repelling the Russian, British and American colonists in all political, military, cultural, economic and social dimensions and confronting the internal tyranny of the Qajar government and the dependence of the government on foreigners. They took many measures, because the Qajar government was only managing the central part of Iran, and this government's imprudence led to the uprisings of the local people to protect the land of Iran and their countrymen. During the Great Famine of 1298 AH, the people of Iran did their best to save the lives of their countrymen from death and disease in order to control the deaths of several million people. The people of Iran were the most defenseless victims of World War I and suffered the worst. They faced the consequences of the war, even Iranian politicians could not defend the national rights of this oppressed nation in the international arena. The king of Iran himself was considered the biggest monopolist of grain and he closed his eyes on the living conditions of the Iranian people. The religion and beliefs of the Iranian people have always made them stand against colonialism and tyranny. They resisted with the goal of Iran's independence. Asking the question, what effect did colonialism and tyranny have on Iran's great famine?

Methodology

In this research, the materials have been collected by library and documentary methods, as well as by using news sites related to the topic, so that, based on the interpretation and analysis of the content, we can determine the role of the Great Famine (1298-1296) in the transformation of contemporary Iranian political thought. Investigate and find the cause.

Results and discussion

The years 1296 to 1298 AH are known as one of the saddest years in Iran's contemporary history. In those years, with the start of the First World War, which coincided with the accession of Ahmad Shah Qajar, Iran declared neutrality, but the warring countries Indifferent to the announcement of this neutrality, they occupied parts of the country and turned them into battlefields. Most of the sources refer to those years as "Great Famine Era" and state that during these years, half of the population of Iran died. They were brought to death by the effect of famine, but unfortunately with the passage of time and the forgetting of the bitter days of that era and the political and social conflicts of the following years, researchers did not pay as much attention to this matter as they should have, and this great disaster as well as its causes and consequences It was forgotten to the point where many people don't even know much about the Great Famine..

Conclusion

Iran's Great Famine is not only a historical issue, but a huge event with wide dimensions that can be analyzed and investigated from different political, international and social aspects. As explained in detail in the introduction and the history of the event in this treatise, this period coincided with the First World War, despite the declaration of neutrality in the war by the Iranian government, parts of the country were occupied by Russian, Ottoman and British forces, and at the same time The time of internal conflicts had also weakened the central power in Iran. There is no accurate information about the outbreak of the disease in Iran, and the number of Iranians who were killed at this time is a matter of dispute. A series of droughts that began in 1916 emptied the stock of agricultural products even more. At the beginning of February 1918, drought had spread all over the country, and the frightened people in the big cities of the country started looting bakeries and food stores. Despite Iran's declaration of neutrality, British and Russian forces entered the country from different places. Apart from the geopolitical reasons and Iran's vital resources, which were necessary for the continuation of the war, one of the reasons for

this attack on Iran was the formation of sentiments aligned with Germany through one of the court officials, and Britain, fearing a German coup in Iran, sent its forces to the rear. He opened the gates of the capital. Due to the need of these forces to supply all the grains and necessities of Iranians, even more than the needs were deliberately collected by the British forces. In addition, one of the major grain monopolizers was Ahmad Shah, who did not give in to the fair purchase offer of his prime minister and large quantities of wheat and Joe had stored in warehouses. Shah Qajar stated against his chancellor's purchase proposals, "I am not ready to sell except at the daily price". At this time, Mirza Hasan Khan Mostofi al-Mamalek with great seriousness and effort, despite being involved with the overt and hidden factors of England and Russia, by making a plan to save his countrymen from this chaotic situation, confront the monopolists and

take measures for the fair purchase of public food. Especially wheat, rice, barley and its distribution among the compatriots. All these factors, which are explained in the text of the article, caused the occurrence of one of the biggest human disasters in the history of Iran, which took the country to the abyss of collapse and destruction. He took many Iranians. It is suggested that based on the events of the Great Famine based on the research conducted in this research, great works in the form of a film or a collection of stories will be made in the cinema, television or home network so that the public opinion is familiar with this historical disaster and its lessons for the future and the obvious void in This issue should be resolved. Also, the topic of the Great Famine can be included in textbooks along with parts of the analytical history surrounding it, so that new generations of children and teenagers get to know this important historical event..

References

1. Adamit, Fereydon (1350). The thought of progress and the rule of law, Tehran: Kharazmi.
2. Amanat, Abbas, (1385). Qiblah Alam, translated by Hassan Kamshad, Ch3, Tehran: Karnameh[in persina].
3. Asaf al-Dawlah, Abdul Wahab (1377), Asnad of Abdul Wahab Khan Asif al-Dawlah, volume 2, by the efforts of Abdul Hossein Navaei and Nilofar Kasri of the Research Institute of Contemporary History.
4. Okazaki, Shoko (1365). "The Great Famine of 1288 in Iran", translated by Hashim Rajabzadeh, Ayandeh, 12, 1-3.
5. Ulrich, Gerke, (1377), Towards the East, translated by Parviz Sadri, Siamak book.
6. Brogesh, Heinrich, (1373), A trip to the court of Sultan Sahibqran, translated by Hossein Kurd Bacha, vol. 1 and 2, Tehran: scientific and cultural.
7. Bayat, Kaveh, (1377), World War I documents in the south of Iran, the first stage: 1333-1334 AH/1916-1915 AD, Bushehr Studies Center[in persina].
8. Broumand Safura, (2013) British Consul Generals in Bushehr, Tehran, Ministry of Foreign Affairs[in persina].
9. Polak, Edward, (1368), Edward Polak's travelogue, translated by Kikau Jahandari, Khwarazmi Publishing House
10. Khalili Mohsen, (1390), Chistan Qajar, Mashhad, Marandiz Publishing[in persina].
11. Dolatabadi, Yahya, (1387): Hayat Yahya, introduction, correction and comments of Mojtabi Borzabadi Farahani, vol. 1, Tehran: Ferdous. [in persina]
12. Daneshpajoh, Mohammad Taghi, (1355), documents from the years of service (1355), Historian publication[in persina].
13. Drovile, Gaspar, (1348), Travel in Iran, translated by Manouchehr Etemad Moghadam, Shabaviz publishing house.
14. Zoghi Iraj, (1368), history of political relations between Iran and great powers, Tehran, Pazhang[in persina].
15. Rahmanian Dariush and Mirkyai Mehdi, (2016), "The effect of bread prices and famine on Iran's foreign relations in the Nasrid era", Historical Research Quarterly, 9th year, Vol. 1
16. Sepehr, Ahmad Ali (1363). Iran in the Great War, 1914- 1918 Tehran: National Bank of Iran Publications[in persina].

17. Sheikh al-Islami, Javad (1368), Simai Ahmad Shah Qajar, first volume (two volumes). Tehran, Govtar Publishing House[in persina].
18. Abbasi, Mohammad Reza, (1372), The Government of Shadows, Tehran, National Records Organization of Iran[in persina].
19. Safai Ebrahim, (1349), New Documents, Tehran, Babak Publishing House[in persina]
20. Safai, Ebrahim, (1354), leaves of history, Tehran, Tu[in persina]s.
21. Ghani, Siros, (1377) Iran, the rise of Reza Khan, the fall of the Qajar and the role of the British, volume one, translated by Hassan Kamshad, Tehran[in persina]
22. Foran, Jan, (1378), Fragile resistance, translated by Ahmad Tadin, Rasa Cultural Services Institute, Tehran.
23. Kermani, Nazim al-Islam (1395), History of Iranian Awakening, Vol. 2, Per Publications[in persina].
24. Karzen George, (1349), Iran and the Iranian Case, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran, Scientific and Cultural Publishing Company
25. Gerani, John and Masoud Sefat Gol, (2008), Qom in the Great Famine, first, Qom, Ayatollah Marashi Library.
26. Majd, Mohammad Qoli (2010). England and the occupation of Iran in World War I, translated by Mustafa Amiri. Tehran: Institute of Political Studies and Research[in persina].
27. Majd, Mohammad Qoli (1386): Great Famine 1296 to 1298. Translation: Mohammad Karimi, Publications of Institute of Political Studies and Research[in persina].
28. Makki Hossein, (1357), twenty-year history, vol. 2, Tehran, Amir Kabir[in persina].
29. Martin, Vanessa, (1389), Qajar, negotiation, protest, and government in 13th century Iran, Tehran, Mahi Publications.
30. Molai Towani, Alireza, (1378): Iran and the national government in the First World War, Tehran: Institute of Contemporary History of Iran and Mustafafan and Veterans Foundation[in persina].
31. Malekzadeh, Elham, (2012), Documentary Narrative of Famine in Eastern Iran in World War I, Khorasan Social Cultural Studies[in persina]
32. Nasiri Moghadam, Mohammad Nader, (1374), selection of documents from the Caspian Sea and northern regions of Iran in the First World War, volume one, Ministry of Foreign Affairs, Office of Political and International Studies[in persina]
33. Vaziri Kermani, Nazim al-Islam (1395), History of Iranian Awakening, Volume 2, Per Publications[in persina]
34. Najafi, Moussa, (2013) Political Thought and History of the Awakening Movement of Haj Agha Nurullah Esfahani, Institute of Contemporary History of Iran[in persina].
35. Hoshang Mahdavi, Abdul Reza, (1349), History of Iran's Foreign Relations, Volume I, Tehran[in persina]
36. Hedayat, Mehdi ghili (2009), Memories and Dangers, Tehran, Nash Zovar[in persina]
37. Iran newspaper 1375, number, 68.
38. Events of the Agreement, 1362, No. 112, 127, 15, 35]
39. Burrell, r.m, (1997) , Iran Political Diaries, Vol 1: London.
40. Eastwick, E, (1864) , Journal of a diplomat,s, Three Years Residence In Persia, 2 Vols: London.
41. Goldsmid, ed, (1876) , Eastern Persia: London.

مقاله پژوهشی

بررسی تاثیرات ناشی از استعمار و استبداد در فاجعه تاریخی قحطی بزرگ ایران

الهه جعفری^۱، بشیر اسماعیلی^۲، اسماعیل شفیعی سروستانی^۳

دریافت: صص ۱-۱۶ پذیرش:

چکیده

سال های ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ هجری شمسی یکی از غم انگیز ترین سال های تاریخ معاصر ایران شناخته شده است. در آن سال ها با شروع جنگ جهانی اول که همزمان با به تخت نشستن احمد شاه قاجار بود، ایران اعلان بی طرفی کرد اما، کشورهای متخاصم بی تفاوت به اعلان این بی طرفی بخش هایی از کشور را اشغال و تبدیل به میدان جنگ کردند. اکثر منابع از آن سال ها با عنوان «دوران قحطی بزرگ» یاد می کنند و بیان میکنند که در خلال این سال ها نیمی از جمعیت کشور ایران بر اثر قحطی به کام مرگ کشیده شدند، اما متأسفانه با گذر زمان و فراموشی روزهای تلخ آن دوران و درگیری های سیاسی و اجتماعی سال های بعد پژوهشگران آنچنان که باید به این امر مهم نپرداختند و این فاجعه ی بزرگ و همچنین علل و پیامدها ی آن به دست فراموشی سپرده شد تا جایی که بسیاری از مردم حتی در مورد قحطی بزرگ اطلاعات زیادی در دست ندارند. در این پژوهش سعی بر آن داریم تا با روش تفسیر، تحلیل و تحلیل محتوا و طرح این پرسش که استعمار و استبداد، چه تاثیری در قحطی بزرگ ایران داشته است؟ به بررسی این فرضیه بپردازیم که استبداد و سوءمدیریت سیاسی، استعمار و توطئه های خارجی، نقش موثری در قحطی بزرگ ایران داشتند.

واژه های کلیدی: جنگ جهانی اول، ایران، استعمار، استبداد، قحطی بزرگ

استاد: جعفری؛ الهه، اسماعیلی؛ بشیر، شفیعی سروستانی؛ اسماعیل (۱۴۰۳)، بررسی تاثیرات ناشی از استعمار و استبداد در فاجعه تاریخی قحطی بزرگ ایران، فصلنامه جامعه و سیاست.

مقدمه

کشور ایران از دیر باز شاهد صحنه های زیادی از درگیری ها بوده طعم شکست ها و پیروزی ها و سختی تحریم ها و بسته شدن تمام درها به روی کشور ایران اتفاق امروز نیست بلکه از زمانی که چشم بیگانگان به ایران بوده کشور ما صحنه این اتفاقات نیز بوده است. ایستادگی یکپارچه ی ملت ایران که در مقابل تجاوزها و استبداد داخلی و استعمار خارجی دشمنان صورت گرفت با هدف دفع استعمارگران روس و انگلیس و آمریکا در تمام ابعاد سیاسی و نظامی و فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی و مقابله با استبداد داخلی حکومت قاجار و وابستگی حکومت به بیگانگان اقدامات فراوانی انجام دادند، زیرا حکومت قاجار تنها به مدیریت بخش مرکزی ایران می پرداخت و همین بی تدبیری حکومت منجر به قیام های مردم محلی برای حفظ سرزمین ایران و هموطنانشان بود. در دوران قحطی بزرگ ۱۲۹۸ ه ش مردم ایران تمام تلاش خود را در حفظ جان هم وطن هایشان از مرگ و بیماری انجام دادند تا توانستند این مرگ و میر چند میلیون نفری را کنترل کنند مردم ایران بی دفاع ترین قربانیان جنگ جهانی اول بودند و با بدترین شکل از پیامدهای جنگ رو به رو شدند، حتی سیاستمداران ایرانی هم نتوانستند از حقوق ملی این ملت مظلوم در صحنه بین الملل دفاع کنند. پادشاه ایران خود بزرگترین محترک غله به شمار می رفت و چشم

^۱ دانشجوی دکتری علوم سیاسی- اندیشه های سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شهرضا، ایران e.jafari988@gmail.com

^۲ استادیار گروه روابط بین الملل دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شهرضا، ایران (نویسنده مسئول) bashir_esmaeili@yahoo.com

^۳ استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شهرضا، ایران esmaeilshafiee@iaush.ac.ir

خود را بر روی وضعیت معیشتی ملت ایران بسته بود. تدین و اعتقادات ملت ایران همواره موجب ایستادگی در برابر استعمار و استبداد بوده آنها با هدف استقلال ایران دست به مقاومت می‌زدند. در این پژوهش با طرح این پرسش که استعمار و استبداد چه تاثیری در قحطی بزرگ ایران داشته است؟ به بررسی این فرضیه می‌پردازیم که استبداد و سوءمدیریت سیاسی، استعمار و توطئه‌های خارجی، نقش موثری در قحطی بزرگ ایران داشتند.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

۱. محمد قلی مجد (۱۳۸۷)، در کتاب خود با عنوان قحطی بزرگ که بر اساس اسناد وزارت خارجه ایالات متحده و روزنامه‌های ایران چاپ شده به مطالعه قحطی ۱۹۱۷-۱۹۱۹ میلادی و بررسی وقایع سیاسی اجتماعی آن دوران پرداخته است. در پی این واقعه، هشت تا ده میلیون نفر از جمعیت ایران جان باختند، در حالی که کشور در اشغال نظامی انگلیس بود و پیش از انقلاب روسیه، نیروهای روسی ناچار به ترک ایران شدند. نیروهای بیگانه در چپاول و کشتار مردم در قحطی بزرگ ایران موثر بودند، اما کشور انگلیس نقش پر رنگ تری داشت. انگلیس، با خرید عمده غلات و مواد غذایی داخلی پیامد های ناگواری را برای قحطی رقم زد و ممنوعیت واردات از ایالات متحده، بحران را تشدید کرد. نویسنده معتقد است که حقایق این فصل از تاریخ ایران مسکوت مانده و او با استفاده از اسناد معتبر وزارت خارجه انگلیس، به زوایای پنهان این بحران را آشکار کرده است (مجد، ۱۳۸۷).

۲. ویلیام بریتل بنک (۲۰۱۱)، نویسنده اهل انگلستان است که در کتاب خود با عنوان، ایران در دوره قحطی روایتی از دیدار شرق و سفر رفت و بازگشت، به شرح ماجرای سفر خود به ایران در سال ۱۲۸۸ هجری خورشیدی پرداخته است. وی از جنوب ایران به شمال سفر کرده و دیده‌ها و شنیده‌های خود از این سفر را در بازگشت به انگلستان نوشته و منتشر کرده است. این کتاب حاصل یک سفر شتابزده در امتداد یک مسیر شناخته‌شده از جنوب به شمال ایران می‌باشد. نکته‌ی حائز اهمیت تقارن آن با دوره‌ای است که ایران را قحطی بزرگ و سراسری فرا گرفته بود، سیده فاطمه یاحسینی این کتاب را ترجمه کرده است. مترجم بیان می‌کند که با وجودی که حدود ۱۵۰ سال از انتشار این کتاب به زبان اصلی می‌گذرد و در منابع فارسی، پژوهشگران ایرانی بارها به آن استناد کرده‌اند اما ترجمه‌ی آن مانند بسیاری از منابع مشابه به تاخیر افتاده است. کتاب در شانزده فصل سامان یافته، از لندن به جزیره مالت، از مالت به سوئز، از سوئز تا سیلان، از گال به کلمبو، کندی، از مدرّس به بمبئی تا بندرعباس، از بندرعباس به بوشهر، از بوشهر به برازجان، از برازجان به شیراز، از شیراز به اصفهان و همینطور ادامه می‌یابد، از اصفهان تا رشت، از رشت تا انزلی، از انزلی به آستارا و ادامه می‌یابد تا رسیدن به خانه، با در نظر داشتن این نکته که سفرنامه‌های جهانگردان خارجی به ایران هنوز هم یکی از بهترین منابع مهم تاریخ معاصر ایران هستند، برخی از این سفرنامه‌ها متناسب با نوع نگاه یا دانش شخص جهانگرد، دربرگیرنده‌ی جزئیات و دقایق فراوانی هستند. برخی نیز همانند این کتاب حاصل یک سفر شتابزده در امتداد یک مسیر شناخته‌شده از جنوب به شمال ایران، اما اهمیت این گزارش در این است که متقارن با دوره‌ای است که ایران را قحطی بزرگ و سراسری‌ای فرا گرفته بود. این کتاب حاصل نگاه شخصی نویسنده به این موضوع به عنوان یک مسافر خارجی به ایران بوده است. تمرکز اصلی کتاب بر روی مسئله قحطی نیست بلکه به شیوه همه سفرنامه‌ها فقط به تفسیر اوضاع پرداخته است. (بریتل بنک، ۲۰۱۱).

۳. شوکو اوکازاکی (۱۳۶۵)، شرق‌شناس ژاپنی در مقاله‌ای به موضوع قحطی بزرگ در ایران پرداخته است. وی اینطور نوشته که عامل اساسی قحطی سال ۱۲۸۸، بروز دو خشکسالی متوالی بود. او بر این نکته تأکید می‌کند که بخش عمده‌ای از مسئولیت این حادثه ناگوار به طور منطقی متوجه مقامات عالی‌رتبه، ملاکان، تاجران غله و برخی روحانیان نمایشی است که در احتکار و سوءاستفاده از شرایط به نفع خود مشغول بودند. تمام عوامل دخیل در این واقعه را مستوجب نکوهش می‌داند و عامل حضور و اقدامات انگلستان و دیگر کشورهای بیگانه را نادیده گرفته است. (اوکازاکی، ۱۳۶۵).

۴. محمد تقی ارباب (۱۳۶۴)، در کتاب قم در قحطی بزرگ ۱۲۸۸ هجری خورشیدی، به بررسی وقایع مهم ۱۲۸۸ هجری خورشیدی قم پرداخته است. وی از قحطی فراگیری که در این شهر اتفاق افتاد و خسارات جانی فراوانی بر جای گذاشت سخن می‌گوید. در ابتدای کتاب فضای فرهنگی حاکم بر قم در عصر ناصرالدین شاه قاجار و آثار مهم مورخان قمی در این دوره مورد بحث قرار گرفته است. در بخش دوم حوادث مربوط به قحطی بزرگ قم در سال ۱۲۸۸ هجری قمری که در رساله‌ای تحت عنوان (وقایع سال قط در ۱۲۸۸) توسط علی‌اکبر فیض به رشته تحریر درآمده بیان می‌گردد. بررسی متن و تحلیل رساله مزبور و تأثیرات مهم قحطی سال ۱۲۸۸ در مردم قم از جمله واکنش‌های مردم و دست زدن آنان به آدم‌خواری و سایر عواقب دلخراش قحطی قسمت اول کتاب را شامل می‌شود. در بخش‌های بعدی کتاب متن اصلی گزارش علی‌اکبر فیض از حوادث مربوط به سال قحطی قم ارائه شده و توضیحاتی درباره آنها داده شده است. در این کتاب حوادث آن دوران مربوط به شهر قم توصیف شده است. (ارباب، ۱۳۶۴).

۵. احمد کتابی (۱۳۹۰)، در پژوهش خود با عنوان درآمدی بر بررسی علل اجتماعی قحطی‌ها در ایران، بیان می‌کند که قحطی در ایران سابقه‌ای طولانی دارد. ساکنان این سرزمین از زمان‌های قدیم با قحطی و کمبود مواد غذایی مواجه بوده و قربانیان زیادی داده‌اند. در مورد علل این قحطی‌ها، برخی محققان به سادگی به عامل طبیعی (قهر طبیعت) اشاره کرده‌اند و مصائب ناشی از قحطی را به آن نسبت داده‌اند. هرچند این تصور تا حدی درست است، اما نباید نقش عوامل اجتماعی را نادیده گرفت. در مقایسه با مناطق دیگر جهان، ایران از نظر رطوبت و بارندگی در وضعیت بهتری نیست و بسیاری از قحطی‌ها ناشی از خشکسالی بوده‌اند. با این حال، عوامل اجتماعی نیز در شروع و تشدید قحطی‌ها تأثیر گذارند. (کتابی، ۱۳۹۰)

۶. محمد حسین مرعشی (۱۳۸۵)، کتاب قحطی بزرگ و نسل کشی در ایران (۱۹۱۷-۱۹۱۹ م) را در مقاله‌ای با همین عنوان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد. در ابتدا یک نمایه عمومی از آن بیان می‌کند. فصل اول خلاصه‌ای از کتاب و فصل دوم به بعضی اسناد قحطی اشاره کرده است. در فصل سوم، رکود جمعیت ایران در سال‌های ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۹ بررسی کرده است. فصل چهارم به اعمال وحشیانه ی سربازان روسی در ایران و گزارش‌های حکام در این باره می‌باشد. فصل پنجم و ششم چگونگی خرید انبوه و محدود کردن منابع ارزی کشور توسط دولت انگلیس و ایجاد احتقان مالی برای کاهش توان اقتصادی دولت ایران بحث می‌کنند. فصل هفتم به شکایت ناموفق سیاستمداران ایرانی در کنفرانس ورسای و از دست دادن فرصت‌های سیاسی در راستای منافع ملی اختصاص دارد. نویسنده در مقاله‌اش اشاره می‌کند که در سال‌های قحطی، ۴۰ درصد از مردم ایران جان خود را از دست دادند و عوامل این فاجعه را به ترتیب بیان می‌کند. او بیان می‌کند، این بحران ریشه در، سیاست‌های تجاری و فشارهای مالی انگلیس در قبال ایران بوده است. مرعشی، با استناد متون و یادداشت‌های به جا مانده از افسران مزدور انگلیسی در سال‌های قحطی و هم چنین منابع موجود، به شیوه‌ی کاملاً علمی به جمعیت‌شناختی جامعه ی ایران پرداخته و و ثابت می‌کند که این واقعه عمدی و به نوعی نسل کشی مردم ایران به دست دولت انگلیس بوده است. محروم کردن ایران از منافع مالی بر محرومیت غذایی افزوده شده است. در تاوان خواهی قرار داد ورسای هم سیاستمداران نتوانستند این حق خواهی را به درستی انجام دهند و دلایل واهی برای خشک سالی ارائه شد و این فاجعه بزرگ به دست فراموشی سپرده شد. (مرعشی، ۱۳۸۵).

۷. پت والش (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای با عنوان چه کسی از ایرانیان یاد می‌کند، به نقد و بررسی کتاب قحطی بزرگ و نسل کشی در ایران ۱۹۱۴-۱۹۱۹ میلادی نوشته‌ی محمد قلی مجد می‌پردازد. نویسنده بیان می‌کند که در ده سال اخیر علاقه ی زیادی به مطالعه ی جنگ اول جهانی پیدا کرده است. به مطالعه ی منابع مختلفی که در ارتباط با این جنگ از ایرلندی‌ها و دیگر ملت‌ها بر جای مانده بود پرداختم تا در آخر توانستم دو کتاب در این زمینه به تالیف برسانم. اما از وقایعی که محمد قلی مجد در کتابش بیان می‌کند، در آن مکتوبات چیزی نیافتم. نمی‌توانم گفت که بلاهایی که بر سر مردم ایران آمده، دروغ است بلکه از نظر من در پنهانکاری پوشانده شده است. بنابراین کتاب محمد قلی مجد برای وی بازگو کننده بسیاری از ناگفته‌ها بود. وی را با واقعیت سال‌های قحطی در ایران آشنا کرد و به همین دلیل به شرح و نقد این کتاب پرداخته است البته با مطالعه این مقاله گویی خلاصه‌ای از کتاب مجد را خواهید خواند و شاید این به دلیل هیجان زدگی از خواندن اسراری بوده که انگلیسی‌ها و ایرلندی‌ها به آن اشاره نکرده‌اند. پت والش، برای اولین بار با این اسرار روبه رو شده و آن‌ها را بازگو کرده تا نسخه‌ای دیگر از این فاجعه را در دسترس عموم قرار دهد. (والش، ۱۳۸۹).

۸. پژوهشگرانی همچون محسن خداداد و محمد حسین منظور الاجداد (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای با عنوان پیامدهای اجتماعی قحطی‌های عهد ناصری به آشفته‌گی‌های اجتماعی دوران قحطی و بعد از آن اشاره نمودند. آن‌ها بیان می‌کنند که: با توجه به این که در شرایط قحطی شدت گرسنگی و فقر و فلاکت هم چنین فشار روانی ناشی از غم مرگ عزیزان به جایی می‌رسد که عده‌ای به ناچار خود کشی کرده ویا کارهای خلاف دیگر که به دور از شان انسان است روی می‌آورند. این مقاله فقط به بعد پیامدها پرداخته و ابعاد دیگر صرف نظر کرده است. (خداداد و منظور الاجداد، ۱۳۸۹).

۹. داوود رحمانیان و مهدی میر کیایی (۱۳۹۶)، در مقاله‌ی تأثیر گرانی و قحطی نان بر روابط خارجی ایران، روابط خارجی ایران در دوران قحطی بزرگ ۱۹۱۹ تا ۱۹۱۴ مورد بررسی قرار داده‌اند. آن‌ها تمام تمرکز خود را بر این مسئله گذاشتند که تأثیر ماجرای گرانی و قحطی نان در جایگاه حکومت و اقتصاد ایران در افکار سیاستمداران و اندیشه‌ی عمومی دیگر کشورها چه بود؟ و همچنین، چه پیامدهای مثبت و منفی برای این کشورها به دنبال داشت؟ (رحمانیان و میر کیایی، ۱۳۹۶).

۱۰. حبیب الله کمالی (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای با عنوان، نقض بی طرفی ایران در جنگ جهانی اول و پیامدهای آن، مسائل دوران جنگ اول را بررسی و عنوان می‌کند که با آغاز جنگ اول، ایران، که میان روس و انگلیس تقسیم شده بود به شکل معجزه آسایی نجات پیدا کرد. از نو حکومت مشروطه در کشور ایجاد شد. دولت ایران این مسئله را نادیده گرفت که علارغم کینه‌ی تاریخی مردم نسبت به روس و انگلیس مصالح ایران اقتضا می‌کرد که با این دولت‌ها متحد شود اما اعلان بی طرفی کرد و همین مسئله موجب شد که خاک ایران عرصه تاخت و تاز نیروهای متحدین و متفقین گردد و در این مقاله به شرح حضور این نیروها در خاک ایران و فعالیت‌های آنان می‌پردازد. (کمالی، ۱۳۹۰).

روش تحقیق

در این پژوهش مطالب به روش کتابخانه ای و اسنادی و هم چنین با استفاده از سایت‌های خبری مرتبط با موضوع جمع آوری شده است تا بتوانیم بر اساس تفسیر و تحلیل و تحلیل محتوا نقش قحطی بزرگ (۱۲۹۶-۱۲۹۸) در دگرگونی اندیشه سیاسی ایران معاصر را مورد بررسی و علت یابی قرار دهیم.

بحث و ارائه یافته‌ها

اعلان بی طرفی و حضور استعمارگران در ایران

روسیه و انگلستان، به عنوان دو نیروی استعمارگر، کشور ایران را که دخالتی در شروع جنگ اول جهانی نداشت به یکی از میادین اصلی کارزار تبدیل کردند. این وضعیت نه تنها به منافع ملی ایران آسیب زد، این امر موجب بروز تنش‌ها و بحران‌های اجتماعی و اقتصادی در کشور شد. کشور (۳۱ اوت ۱۹۰۷م - ۲۲ رجب سال ۱۳۲۵ ه) ایران، در سن پترزبورگ مابین دولت روس و دولت انگلیس، به دو منطقه نفوذ و یک منطقه بی طرف تقسیم شده بود، این وضعیت منجر به کاهش استقلال و حاکمیت ملی ایران شد (سپهر، ۱۳۳۶: ۳۶۳-۳۶۴). منطقه بی طرف که در تقسیم‌بندی‌های قبلی تعیین شده بود، از بین رفت. در این زمان، ایران به دو منطقه تحت نفوذ روسیه و انگلیس تقسیم شد و این کشورها به طور مستقیم بر امور داخلی ایران تأثیر گذاشتند. به دنبال آن قرارداد (۱۹۰۷م) به حضور قوای روس و انگلیس در ایران، رسمیت بخشید. نیروهای نظامی روسی (۱۹۰۹م - ۱۳۲۷ه) در شمال ایران به اخذ مالیات از مردم می پرداختند. انگلیسی‌ها هم بخش‌هایی از جنوب ایران را به اشغال خود درآوردند. پس از آغاز جنگ جهانی اول احمدشاه قاجار، با صدور فرمان ۱۲ ذیحجه ۱۳۳۲ - اول نوامبر ۱۹۱۴ توسط مستوفی الممالک اعلان بی طرفی کرد. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۴۹: ۱۹۲) ایران عملاً درگیر تجزیه سیاسی گردید و نسبت به سایر کشورها بیشتر آسیب دید (غنی، ۱۳۷۷: ۱۴۱). همچنین، از نیروی دریایی و هوایی محروم بود و با نیروی زمینی محدود، قادر به دفاع از خود در مقابل تجاوزات خارجی نبود. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۴۹: ۱۹۳) در حالی که حدود ده هزار سرباز روسی در ایران مستقر بودند و پنج هزار نظامی در اردبیل، ارومیه و تبریز حضور داشتند. (ذوقی، ۱۳۶۸: ۱۴۱-۱۴۰). کشور های روسیه و انگلستان به خاطر حفظ منافع خودشان و ترس از گشودن جبهه‌های جدید، خواستار بی طرفی دولت ایران بودند، روسیه به دلیل وسعت جبهه هایش در اروپا و منافعش در کشور ایران و کشور انگلیس به دلیل آسیب پذیری هند و منافع اقتصادی زیادش و هم چنین حفظ منافع سیاسی در ایران، به ویژه نفت. از سوی دیگر، آلمان و عثمانی به دلیل تمایل به دست‌یابی به منابع نفتی جنوب ایران و ایجاد شورش و نا آرامی در افغانستان و هند و آسیای مرکزی برای کاهش فشار بر جبهه اصلی جنگ در اروپا، مخالف بی طرفی ایران بودند (ملائی توانی، ۱۳۷۸: ۶۱-۵۸).

حضور نیروهای عثمانی در خاک ایران

دولت عثمانی به بهانه وجود نیروهای روسی در ایران، در تاریخ اکتبر ۱۹۱۴ (۱۱ ذیقعد ۱۳۳۲) به غرب ایران حمله کرد. یک ماه بعد از این حمله، دوره سوم مجلس شورای ملی آغاز شد. دموکرات‌ها خواهان جنگ علیه روس و انگلیس و به نفع آلمان بودند، در حالی که اعتدالیون خواستار بی طرفی بودند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۴۹: ۱۹۲). در نتیجه، مجلس به مشارکت در جنگ رأی نداد. اگر چه از تلگراف تعدادی از مراجع و علما (فتوای جهاد شیخ الاسلام عثمانی مبنی بر دفاع از خلافت اسلامی) به احمدشاه قاجار میتوان دریافت که علما شاه را به شرکت در جنگ و دفاع از عثمانی فرا خوانده‌اند. (نصیری مقدم، ۱۳۷۴: ۵۲) اما این فتوا مردم ایران را بر ضد روس‌ها برنینگخت و نیروهای متجاوزگر عثمانی از نظر مردم با نیروهای تجاوزگر روسی تفاوتی نداشتند (اولریش، ۱۳۷۷: ۹۷-۹۵). دولت عثمانی با بهانه ی حضور نیروهای روسیه در آذربایجان از مرزهای شمال غرب وارد کشور ایران شدند و توقف نقض این بی طرفی را موکول به خروج نیروهای روس از آذربایجان کردند. (ملک زاده، ۱۳۹۲: ۱۰۶)

حضور نیروهای آلمانی در خاک ایران

در مه ۱۹۱۵ (جمادی الاخره ۱۳۳۵)، وزرای مختار آلمان و اتریش برای جلب حمایت سران عشایر با مقدار قابل توجهی پول و طلا به ایران آمدند (غنی، ۱۳۷۷: ۳۹). آلمان‌ها با توجه به کینه مردم از اعمال وحشیانه ی نیروهای روسیه و انگلیسی سعی بر تحریک احساسات آنان داشتند. هدف آن‌ها فراهم کردن تسهیلات نظامی برای عثمانی، ایجاد خطر جدی برای روسیه و انگلیس، تخریب تأسیسات نفتی در جنوب، بهره‌برداری از موقعیت جغرافیایی و راه‌های مواصلاتی ایران برای نفوذ به افغانستان و هندوستان، و ایجاد اغتشاش علیه روس و انگلیس در

کشورهای اسلامی با استفاده از اعتقادات مذهبی بود (اولریش، ۱۳۷۷: ۱۱۱). برای دستیابی به این اهداف، واسموس، کنسول سابق آلمان در بوشهر، با اتحاد طوایف جنوب، بخش‌هایی از جنوب ایران را از نفوذ انگلیسی‌ها خارج کرد و منافع آن‌ها در خلیج فارس را به خطر انداخت. (سپهر، ۱۳۳۶: ۵۹-۵۶). زایلر در بخش مرکزی، غرب ایران، و همدان در حال فعالیت بودند. گروهی، به رهبری سرهنگ کلاین، مأموریت اشغال یا نابودی تأسیسات نفتی در جنوب را داشتند (اولریش، ۱۳۷۷: ۱۶۰). فعالیت‌های آلمانی‌ها در ایران، موجبات فشار بیش‌تر روس و انگلیس بر ایران را بیشتر کرد. زیرا به جهت خنثی کردن نقشه‌های آنان به سرعت واکنش نشان می‌دادند و آرامش کشور تحت تأثیر این واکنش‌ها قرار می‌گرفت. (بیات، ۱۳۷۷: ۶۶).

حضور نیروهای انگلیسی در ایران

در جنوب بوشهر و بندر لنگه تحت اشغال نیروهای انگلیسی بود، عده‌ای از سربازان انگلیسی نیز از باز جنوب خلیج فارس وارد آبادان شدند و شهر آبادان را اشغال کردند. بهانه‌ی نیروهای نظامی بریتانیا صرفاً حفاظت از تأسیسات استخراج نفت در منطقه‌ی خوزستان بود. نیروهای روسی با وقوع انقلاب ۱۹۱۷ روسیه خاک ایران را ترک نمودند و انگلیس دائماً در حال بزرگ نشان دادن خطر حضور نیروهای آلمان و عثمانی در ایران بود تا بتواند جای پای محکمی برای خود ایجاد کند. انگلیس سال ۱۹۱۷ م ایران را اشغال نمود و ناآرامی‌های سیاسی و اقتصادی حکومت و دخالت دولت‌های خارجی، درگیری‌های سیاسی داخلی، بی‌سیاستی و بی‌لیاقتی عده‌ای از دولت مردان، تنگدستی و فقر در اکثر طبقات اجتماعی و بیماری‌های مسری که بحرانی آن روز را تشدید نموده بود. قحطی بزرگ موجبات مرگ و میر انسان‌های بی‌گناه را فراهم آورده و ارتش بریتانیا برای نیروهای خود به دنبال تهیه آذوقه بود و تمامی محصولات کشاورزی و غلات را برای نیروهای خود خریداری و آن‌ها در انبارها ذخیره می‌کرد، انگلیس به عنوان تأمین‌کننده اصلی مواد غذایی در منطقه در های واردات مواد غذایی را از هند و بین النهرین و آمریکا به روی ایران بسته بود و موجبات بروز قحطی بزرگ را با سیاست تحریم و خرید و احتکار محصولات کشاورزی توسط نیروهای انگلیسی فراهم آورد (ملک زاده، ۱۳۹۲: ۱۰۶).

استبداد حکومت و نبود اعتماد میان مردم و حاکمان

یکی از ویژگی‌های غیر قابل انکار نظام‌های استبدادی بی تفاوتی و عدم مسئولیت‌پذیری از سوی زمامداران در خصوص مشکلات و است که برای مردم جامعه به وجود می‌آید. با این توجیه که آنان برگزیده مردم نیستند، و خود را پاسخگوی آنها نمی‌دانند و حضور خود را منوط به جلب رضایت مردم نمی‌بینند و دغدغه‌خاطری نسبت به پیامدهای نارضایتی مردم ندارند. هم‌چنین، بر محیط پیرامون مستبدان حاکم معمولاً فضای تملقی است که مانع از آن می‌شود که از کم و کیف مصائب پدیدآمده اطلاعات درست کسب کنند. در روایتی آمده که در ابتدای سال ۱۲۸۷ ق - که، قحطی معروف آغاز شد، ناصرالدین شاه در کرمانشاه حضور داشت. از کارگزاران دولتی تهران به صورت تلگرافی جویای وضعیت عمومی مملکت و همینطور بیماری و قحطی شد، کارگزاران بی‌مسئولیت، این اخبار دروغ را به او گزارش دادند: وضعیت عمومی و احوال همه از هر نظر خوب است و خبر جدیدی نیست، امنیت کامل برقرار است. تهران در وفور نعمت است! انبارهای آذوقه پر است! نگران وضعیت تهران نباشید! سؤال: وضعیت ناخوشی سخت و مهلک است؟ جواب: بسیار جزئی است! سؤال: اوضاع اصفهان و فارس چگونه است؟ جواب: اوضاع اصفهان و فارس بسیار خوب است! این پاسخ‌ها مربوط به زمانی بود که کشور و پایتخت گرفتار هولناکترین قحطی چند قرن اخیر و بیماری وبا شده بود، البته، در اوایل قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ ق، ناصرالدین شاه، به جای اینکه به چاره‌اندیشی برای قحطی و رفع مشکلات فراوان مردم بپردازد، مدتی را در عتبات اقامت گزیده بود. (اسناد ایران، ۸ رجب ۱۲۸۷ ق به نقل از ناطق، ۱۳۵۹: ۲۹؛ نیز ← پیوست، سند ۱).

دیپلمات‌های خارجی انتقادهای شدیدی نسبت به شاه ایران وارد می‌کردند که شاه هم می‌شنید و بی‌توجه بود. حتی مسافرت شاه کربلا، در بحبوحه‌ی بحران قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ ق/۱۹۱۷ م، هم مورد انتقاد مردم بود، هم سرزنش خارجی‌ها را هم به همراه داشت. (گرنی، ۱۳۸۸: ۱۳۳).

بی‌کفایتی و بی‌اعتباری شاه و فساد کارگزاران حکومت

در سال ۱۲۸۷ ق/۱۸۷۰ م بحران قحطی حکومت قاجار را ضعیف و ناتوان نشان می‌داد که با اخبار مطبوعات خارجی، به سرعت افکار عمومی منتشر می‌شد و اعتبار شاه و دولت ایران را زیر سوال می‌برد. سفارت انگلستان در تهران در ابتدای قحطی بزرگ مکاتباتی با وزارت امور خارجه‌ی آن کشور انجام داد، و درماندگی دولت ایران برای مقابله با مشکلات ناشی از خشکسالی را به آن‌ها اعلام کرد. (برومند، ۱۳۸۱: ۱۸۹). این اتفاق باز خورد خوبی نداشت. دیپلمات‌های بیگانه با ارسال گزارش‌هایی به مطبوعات اروپایی، باعث انتشار اخبار حاوی صحنه‌های وحشتناک قحطی، موجبات آسیب به آبرو و اعتبار دولت ایران را فراهم کردند. سرهنری رالینسون در روزنامه‌های انگلیسی زبان (ولینگتون ایندپندنت)، مطالبی را با این مضمون انتشار داد: «واژه گان قادر به وصف این فاجعه‌ی غم‌انگیز نیستند. اگر وضعیت به همین شکل ادامه یابد امکان از بین رفتن ملت پرشیا حتمی است». مخاطبان این روزنامه‌ها تحت تأثیر این اخبار مشتاق کمک به مردم قحطی زده‌ی ایران

می شدند. (رحمانیان، ۱۳۹۶: ص ۱۲۷). نشر این اخبار علاوه بر اینکه منزلت قاجار را در صحنه ی اروپا کاهش داد، تصویر ضعیفی هم از اقتصاد ایران منتشر کرد، که تجار و بازرگانان را از سرمایه گذاری در ایران منصرف می کرد. این امر موجبات ترمیم چهره اقتصاد ایران توسط دولت را فراهم کرد. (ایران، ۹ جمادی الاولی ۱۲۸۸: ۲۷).

بی توجهی حکومت ایران نسبت به وضع معیشتی و بیماری قحطی زدگان که در اروپا به تصویر کشیده شده بود، «مجلس اعانه»، موظف کرد به وضع گرسنگان مهاجر به تهران رسیدگی کنند. دولت ایران به شدت خواستار اصلاح تصویر حکومت ایران در اروپا شد. میرزا حسین خان سپهسالار، صدر اعظم، نگران مخدوش شدن سیمای ایران در دیگر ممالک بود و از، سفیران ایران در استامبول، لندن، پاریس و پترزبورگ تلگراف کرد و اقدامات دولت «از جمله انفاقی که به فقرا شده، تصمیمات مجلس اعانه و خسارتی که دیوان ماه به ماه برای رفع مشکلات مردم با آن مواجه است» مطلع کرد تا افکار عمومی را نسبت به دولت ایران تغییر دهد. میرزا حسین خان سپه سالار به شاه ایران نوشت: «لازم دیدیم، خیالات اهالی فرنگ را تغییر دهیم. تا بدانند وضعیت دولت ایران آن نیست که ارباب غرض منتشر داشته و می دارند» (عباسی، ۱۳۷۲: ۳۷). بی شک اگر کارگزاران دولت ایران احساس مسئولیت و آمادگی مقابله با شرایط هولناک قحطی را داشتند این شرایط اسفناک یا پدید نمی آمد یا کنترل می شد. ولی متأسفانه همه ی کارگزاران این حس مسئولیت پذیری را نداشتند. (اوکاژاکی، ۱۳۶۵: ۴۰) مثال بارز آن، حاکم اصفهان بود که در دوران قحطی ۱۲۸۸ ق نه تنها تلاشی جهت مقابله با قحطی و کاهش شدت عواقب آن انجام نداد، بلکه آن شرایط را فرصتی برای پرکردن جیب خود می دانست؛ او به مأموران حکومتی دستور داد تا انبارها را تفتیش کنند. تمام غله ی انبار شده توسط تجار و کشاورزان و... را جمع آوری کنند. در گزارش کنسولگری بریتانیا اینطور بیان شده: در مورخ مه ۱۸۷۱ م / ۱۲۸۸ ق، درست زمانی که قحطی اصفهان را فرا گرفته بود در چهارمحال و فریدن، که در چند کیلومتری اصفهان هستند، وفور غله بود؛ اما حاکم آنجا مانع ورود غله شد تا بتواند غله های خود را همچنان به نرخ گزاف بفروشد. (اوکاژاکی، ۱۳۶۵: ۳۹).

البته استثنائاتی هم وجود داشتند، در منابع آمده، فیروزمیرزا حاکم کرمان که در سال ۱۲۹۷ ق / ۱۸۸۰ م، برای غلاتی همچون گندم نرخ ثابت خرواری دو تومان را تعیین کرد تا قحطی مهار شود. (وزیری کرمانی، ۱۳۴۰: ۶۲۷). متأسفانه دولتمردان و کارگزاران، به فساد مالی، عدم احساس مسئولیت آلوده بودند و تلاشی در رفع قحطی نمی کردند. گاهی به تشدید قحطی نیز کمک می کردند. (گلدسمیت، ۱۸۷۶: ۹۶).

نقش احمد شاه قاجار در گسترش قحطی

احمد میرزا از تاج و تخت بیزار بود مخبر السلطنه ی هدایت در خاطراتش این طور بیان میکند که: «به گوش خود از احمد شاه اینطور شنیدم که میگفت من برای سلطنت ساخته نشدم.» (هدایت، ۱۳۸۹: ۴۴۹) گرچه احمدشاه پادشاه مشروطه بود و تا حدود زیادی در امور اجرایی کشور دخالت نمی کرد اما به معنای دقیق کلمه معنای مشروطه را درک نمی کرد. او اصولاً علاقه ای به حکومت کردن نداشت. تجربه تلخ او از انقلاب مشروطه، جدایی او در اوایل نوجوانی از پدر و مادرش در سن ۱۲ سالگی، تنهایی و انزوا در سالهای جوانی و... باعث شده بود که از مردم ایران نفرت زیادی داشته باشد. او ایرانیان را مردمانی قدرناشناس می دانست و معتقد بود آنها با پدرش رفتار شایسته ای نداشتند. در منابع این طور بیان شده که احمد شاه: «تفریح و استراحت در سواحل مونت کارلو و سواحل دریای مدیترانه را بر حکمرانی در ایران ترجیح می داد...» (شیخ الاسلامی، ۱۳۶۸: ۳۵) در جایی دیگر از قول محمد حسن میرزا برادر احمد شاه گفته شده: «احمد شاه همیشه او را تشویق به تحصیل مال می کرده تا برای روزی که از این سرزمین می روند آمادگی لازم را داشته باشند. زیرا معتقد بوده مردم ایران در حق پدرشان بی انصافی کردند و قدردان زحمات او نبودند. (دولت آبادی، ۱۳۸۷: ۱۷۷) تاج گذاری او در سال ۱۳۳۴ مصادف شد با جنگ جهانی اول که ایران را با وجود اعلان بی طرفی مستوفی الممالک در کام خود فرو برد و بخش هایی از ایران علاوه بر قشون روس و انگلیس توسط قشون عثمانی نیز به تصرف در آمد، تحرکات آلمان نیز به سایر ابتلائات کشور ما اضافه شد و کشور به صحنه درگیری های آشکار و پنهان قدرت های اشغالگر در عرصه های مختلف تبدیل شد. (حقانی، ۱۳۸۰: ۲۰۷) این امر باعث نفرت مردم از شاه شده بود. بسیاری او را یک پادشاه ضعیف و خوشگذران می دانستند که فقط به دنبال کسب مال است. شاه نیز خودش به این موضوع واقف بود. او ملت ایران را نادان و حقیر می پنداشت و بی به توسعه، تمدن، رفاه اجتماعی و اقتصادی عقیده ای نداشت و در زندگی شخصی هم فردی متمدن و متجدد نبود. مهندس فروغی در خاطراتش به قحطی سخت آن سال ها اشاره کرده است ایشان به نقل از عمویش مرحوم میرزا ابوالحسن خان فروغی بیان میکند که: «...در قحطی بزرگ تهران برابر با سال های آخر جنگ جهانی اول عده ای از رعایای فیروز بهرام به شهر آمده بودند تا از سلطان احمد شاه یک خروار گندم برای کاشت بخرند. شاه گندم را احتکار کرده بود قیمت آن روز گندم در بازار آزاد یکصد و ده تومن بود خود شاه با خریداران شروع به چانه زنی کرد و به هیچ وجه حاضر نبود نرخی کمتر از قیمت آزاد بفروشد. همین خست شاه موجب شد که صاحب اختیار غلامحسین خان غفاری که در مجلس حضور داشت به رعایا اشاره که قیمت تمام شده شاه را خریداری کنند و خودش قول داد که مابه التفاوت بهای گندم را از جیب خود پرداخت کند...» (شیخ الاسلامی، ۱۳۶۸: ۳۳)

قحطی فرصتی برای نفوذ بیگانگان به ایران

آشفته‌گی داخلی، هرج و مرج اوضاع اجتماعی و سیاسی، فقر و قحطی، پراکندگی نیروهای اجتماعی، سیاسی و هم چنین نفوذ بیگانگان از جمله مسائلی است که در دوره قاجاریه گریبان‌گیر جامعه و مردم ایران شده بود. (ذوقی، ۱۳۶۸: ۱۹) ناتوانی حکومت در تأمین مایحتاج مردم فرصتی برای بیگانگان، به خصوص برای دو رقیب قدیمی در ایران، یعنی انگلستان و روسیه بود تا با اقدامی مناسب و مؤثر بتوانند در بین مردم و حکومت نفوذ کنند و از این راه امتیازاتی به‌دست آورند و اهداف استعماری خود را تحقق بخشند. روس‌ها در امور داخلی ایران دخالت میکردند و انگلیسی‌ها نیز با درباریان میانه خوبی داشته و خواسته‌های خود را از این طریق دربار ایران و امور داخل ایران دنبال می‌کردند. (مکی، ۱۳۵۷: ۷۷) در آن دوران وقوع خشکسالی و به دنبال آن افزایش قحطی از اعتبار سیاسی و اقتصادی دولت ایران کاست و این فرصت را در اختیار دیپلمات‌های خارجی قرار داد تا آشکارا، در امور حکومت ایران مداخله کنند و در اندیشه بهره‌برداری از این وضع باشند؛ که نمونه بارز آن ورود انگلیسی‌ها و روس‌ها به عرصه روند مذاکرات در مورد مسئله نان بود. (مارتین، ۱۳۸۹: ۳۲۳)

دولت انگلستان در زمان قحطی نقش فعال‌تری نسبت به دولت روسیه داشت. لرد کرزن از نفوذ و جایگاه انگلیس در جنوب ایران صحبت می‌کند و می‌نویسد: «موقعیت انگلستان در نواحی جنوبی، غیر از نفوذی که در ایران دارند و آن از دوره فتح‌الشاه آغاز و تقویت شده، همچنان مستحکم و برقرار است کرزن، ۱۳۸۰: ۷۴۲) در ابتدای قحطی بزرگ در سال ۱۲۸۸ قمری، سفارت انگلستان در تهران تلگرافی با مضمون ناتوانی دولت ایران برای مدیریت بحران خشکسالی به وزارت امور خارجه آن کشور فرستاد. (برومند، ۱۳۸۱: ۱۸۹) همچنین تلگراف دیگری از جانب دولت ایران به نماینده روسیه بیانگر این است: «بلشویک‌ها از ایران در خواست آذوقه دارند با وجود اینکه قحطی در ایران بیداد می‌کند. آن‌ها کشور ایران را تهدید به اقدامات خشونت‌آمیز می‌کنند تا تن به خواسته هایشان دهند.» (مجد، ۱۳۸۶: ۱۰۸) در این برهه از زمان، وضعیت اقتصاد و دولت مرکزی، هر دو در حال ضعف بودند و به دنبال شکست‌ها از روسیه (عهدنامه ترکمنچای و گلستان) و بریتانیا (عهدنامه پاریس)، اروپاییان به کسب امتیازهای سیاسی و تجاری در ایران نایل شدند. این امتیازها، اسبابی را برای نفوذ به درون اقتصاد ایران فراهم نمود. (فوران، ۱۳۷۸: ۶۰۵) در دوران قاجار پیشنهادها برای امتیاز و واگذاری انحصارات حتی بدون فشار قدرت‌های خارجی پذیرفته می‌شد حکام قاجار معتقد بودند این امتیازات منجر به توسعه کشور میشد. (مارتین، ۱۳۸۹: ۳۲۴)

تأثیر بیگانگان در گسترش قحطی

بحران مواد غذایی و ناآرامی‌های ناشی از کمبود نان، دیپلمات‌های خارجی (روسیه و انگلیس) را به بهره‌برداری از این وضعیت واداشت. توصیه‌های آن‌ها به حکومت برای رسیدگی به وضعیت نان، به‌عنوان رفتاری انسانی تلقی می‌شد و به آن‌ها اجازه می‌داد درباره مسائل داخلی ایران اظهارنظر کنند و محبوبیت بیشتری در میان مردم کسب کنند.

رابرت کندی^۱، شارژ دافر سفارت انگلستان، در (رمضان ۱۳۰۸/۱۸۹۱م) نامه‌ای به شاه از گرانی نان و مصائب فقرا صحبت کرد و به فساد کارگزاران دولتی اشاره کرد که موجب گرانی‌ها می‌یست. (صفایی، ۱۳۵۶: ۸۶).

در قحطی سال ۱۲۹۷ق، سفارت انگلستان از میرزااحسین‌خان سپهسالار خواست راه حلی برای مشکل نان بیندیشد (عباسی، ۱۳۷۲: ۶۳). فساد دیوانسالاران و محتکران، زمینه‌ساز دخالت دیپلمات‌های خارجی شد و ناتوانی دولت در مدیریت کشور، ناامیدی مردم را افزایش داد. برخی به کشورهای بیگانه امید داشتند و حتی خواهان تصرف کشور توسط انگلیس بودند (گلداسمیت، ۱۸۷۶: ۲۹۵). در قحطی تبریز (۱۲۷۳ق)، حدود سیصد نفر از لوطی‌ها به کنسولگری روسیه مراجعه کردند و خواستار تصرف آذربایجان شدند (امانت، ۱۳۸۵: ۴۱۳). این تمایلات نشان‌دهنده تسهیل نفوذ کشورهای دیگر در شرایط نابسامان بود.

البته ناگفته نماند که طبق منابع تاریخی آنچه مردم را خشمگین و عصبی می‌کرد و موجب ناامیدی آن‌ها می‌شد این بود که پادشاه ایران هیچ مسئولیتی در قبال وضع موجود نداشت و به گفته منابع وی در سر این فکر را می‌پروراند که تا می‌تواند اندوخته خود را زیاد کند و در آخر به بلاد دیگری برود تا آزادانه زندگی کند. مردم تهران تصمیم گرفتند از سفارت‌های روسیه و انگلیس استمداد جویند. آنان ناچار شدند از استبداد شاه قاجار به نیروهای استعمار پناه برده و از آنان درخواست کنند تا با شاه ایران صحبت کنند. (ایستویک، ۱۸۶۴: ۲۸۷).

مستوفی الممالک و نقش مؤثر او در کمک به قحطی زدگان

حسن مستوفی فرزند میرزا یوسف مستوفی‌الممالک آشتیانی صدراعظم ناصرالدین شاه قاجار بود. پدرش بسیار به تحصیل و آموزش او اهمیت می‌داد تحصیلات ابتدایی خود را با معلمان خصوصی گذراند و زمانی که به سن ۱۰ سالگی رسید. پدرش صدراعظم ناصرالدین شاه شد و همان زمان او ملقب به مستوفی‌الممالک شد و سال‌ها بعد در دوران احمد شاه به عنوان نخست وزیر انتخاب شد. (نجفی، ۱۳۷۳: ۳۵۲) در بحبوحه قحطی بزرگ ایران مستوفی الممالک، نخست وزیر آن روز، با تمام نیروی حکومتی که در اختیار داشت سعی و تلاش می‌کرد تا با محتکران دلسنگ پایتخت کنار بیاید و قدری آذوقه برای مردم گرسنه و بی دفاع تهران تأمین کند. او حتی به ناچار حاضر شده بود اجناس موجود در انبارهای محتکران را به قیمت آزاد بخرد و در دسترس نانوایان تهران قرار دهد. یکی از بزرگترین محتکران عمده غلات، پادشاه

^۱ Robert Kenedy

ایران احمد شاه قاجار بود (شیخ الاسلامی، ۱۳۶۸: ۳۴). احمد شاه در برابر اصرار بیش از حد صدر اعظم جهت خرید غلات این جمله را عنوان می کرد که: جز به قیمت روز به صورت دیگر حاضر برای فروش غلات نیستم. نخست وزیر از شاه نمایوس شده بود. حاضر شد کل گندم های احمد شاه را با سود مناسب خریداری و در اختیار مردم تهران قرار دهد، ولی احمد شاه نمی پذیرفت و می گفت به هیچ وجه زیر قیمت پرداخت شده به دیگر محتکران تهران قبول نخواهد کرد. سرانجام مستوفی الممالک به ارباب کیخسرو شاهرخ که از طرف دولت در آن زمان مامور خرید آرد و غله برای دکان های نانوائی تهران بود، متوسل شد و به او ماموریت داد که شاه را ملاقات کند و موجودی انبار های سلطنتی را به هر شکلی که شده خریداری کند و در اختیار مردم تهران بگذارد. در نتیجه چندین ملاقات متوالی میان شاه و ارباب کیخسرو شاهرخ برای این معامله انجام شد. شاه ایران ساعت ها برای فروختن اجناس انبار های سلطنتی با کیخسرو شاهرخ چانه زنی می کرد. به خاطر این چانه زنی ها مردم ایران به شاه لقب علاف داده بودند. (شیخ الاسلامی، ۱۳۶۸: ۳۴). شاهرخ که از چانه زنی های شاه خسته شده بود، با عصبانیت از شهریار محتکر پرسید: «آیا به خاطر دارید آن روز که به سن قانونی رسیدید و برای ادای سوگند به مجلس شورای ملی آمدید؟» شاه پاسخ داد: «بله، به خاطر دارم.» کیخسرو شاهرخ با احترام یادآوری کرد که در آن روز چگونه در مراسم تحلیف، خداوند را گواه گرفت که حافظ حقوق و رفاه ملت ایران باشد و بطور پیشانی اش عرق کرده بود و مجبور شد دستمالی از جیبش بیرون بیاورد تا عرقش را پاک کند. و در ادامه دوباره از شاه سوال کرد اعلی حضرت آیا معنی آن سوگند همین بود که مردم در فقر و تنگدستی به سر ببرند و محتاج به رعت شما باشند و از شدت گرسنگی بر زمین بریزند. در صورتی که انبار های سلطنتی شاه ایران سرشار از غله باشد. (شیخ الاسلامی، ۱۳۶۸: ۳۵)

ناگفته نماند که با توجه به آنچه از شخصیت شاه ایران بیان شد ایشان ذره ای به خود احساس نگرانی راه ندادند و بعد از چانه زنی های زیاد همان قیمت تمام شده تمام محتکران تهران را با ارباب کیخسرو شاهرخ معامله کردند.

سوء استفاده استعمارگران از ناآگاهی مردم

مردم در شرایطی بودند که از ناتوانی های دولت در اداره امور مملکت هر روز بیش از قبل نا امید می شدند. استعانت از بیگانه برای جبران عقب ماندگی همچون داغ ننگی است که بر پیشانی دولت قاجار خورده است. (خلیلی، ۱۳۹۰: ۲۹۷) درست هنگامی که بر شدت قحطی افزوده شد و مردم پاسخ قانع کننده ای از جانب حکومت دریافت نکردند، برای رهایی از بحران، به هر کاری دست می زدند. از کارهایی که انجام دادند روی آوردن به بیگانگانی بود که خاطر ایرانی از آنها سخت آزرده شده بود؛ و این رخداد، عمق فاجعه پدید آمده در جامعه دوره قاجار را نشان می دهد. آنها با رفتن به سفارت بیگانگان در آنجا به گریه و زاری می پرداختند و از آنها می خواستند تا در امور کشور دخالت بکنند و از حکومت ایران بخواهند مشکلاتشان را رفع کند. در آن سال زن ها در اعتراض به قحطی با برداشتن نقاب و چادر، بر سر و صورت خود می زدند تا نشان دهند چقدر اوضاعشان ناگوار است. (آدمیت وناطق، ۱۳۵۶: ۱۷۹). استعمارگران از فرصت قحطی استفاده می کردند تا به هر نحوی شده در میان مردم نفوذ و به آن ها نزدیک شوند. یکی از سیاست های بیگانگان اعزام مبلغان مذهبی به جامعه و در میان مردم بود. مسیونر ها تمام تلاش خود را در جهت جلب نظر و اعتماد مردم انجام می دادند تا بتوانند در اذهان عمومی نفوذ کنند. مسیونر های مذهبی ابزاری برای نفوذ کشورهای متبوعشان بودند. که همه ی سیاستمداران ایرانی و اروپایی آن دوران بر صحت این موضوع تأکید کرده اند. این مسئله نشان دهنده عمق نفوذ کشورهای اروپایی در ایران عهد قاجار است، که علاوه بر حضور نیروهای نظامی و نمایندگان سیاسی خود از مبلغان مذهبی شان نیز در دل جامعه ی ایران و در میان مردم استفاده می کردند. آن ها در تمام لایه های جامعه نفوذ داشتند. (رحمانیان و میر کیانی، ۱۳۹۶: ۱۳۵) در چنین وضعیتی، مردم که از یک سو از حکومت خود برای حفظ بقا ناامید شده و از سوی دیگر در معرض تبلیغات نمایندگان کشورهای بیگانه قرار گرفته بودند، سیگنال هایی برای جلب نظر آنها ارسال می کردند. آن ها بی خبر از نتایج چنین واقعه ای با بست نشینی ناآگاهانه در سفارتخانه زمینه را برای سوء استفاده بیگانگان فراهم نمودند. در چنین فضایی مسیونرها و دیپلمات های خارجی در زمانه قحطی با تشدید این موقعیت زمینه را برای بهره گیری های سیاسی فراهم کردند.

پیامد های بحران قحطی بزرگ

احتکار

احتکار یکی از پیامدهای اجتماعی قحطی بود که در شدت بخشیدن به قحطی در سال ۱۲۸۸ ق، تاثیر گذار بود. در ارتباط با این موضوع جهانگردان و پژوهشگران خارجی که در آن زمان در ایران حضور داشتند در پژوهش های خود به این مبحث پرداختند: شوکو اوکازاکی^۱ پژوهشگر ژاپنی در ارتباط با مبحث قحطی در سال ۱۲۸۸ ق/ ۱۸۷۱ م آمد که نوید حاصل خوبی برای سال بعد می داد. به همین دلیل یک ماه قبل از فصل درو غله فراوانی در بازار عرضه شد. سیاح انگلیسی، الیور سنت جان، که در همان ایام از شهر قم گذر می کرد دید که قطارهای

^۱ shoko okazaki

بیشماری از شتر با بار گندم و جو از سمت همدان به تهران می‌بردند. که تمام بار این غله از اندوخته ی سال قبل بود وی هم چنین بیان می‌کند که صاحبان غله موجودی غله خود را به همه جا عرضه کرده بودند. از شواهد این طور به نظر می‌آید که این قحطی فقط به دلیل خشم طبیعت یا شرایط آب و هوایی نبود. زیرا در زمان قحطی در شهرهای غله خیز کشور، انبارها غله ی کافی وجود داشت، لذا سیاست های بیگانگان در تحریم ایران و خرید آذوقه برای تامین نیاز غذایی نیروهای خودشان، که بالا رفتن قیمت گندم و کمبودهای آن را به همراه داشت. فقر مردم و مسئله ی آدم خواری نتیجه ی قحطی و خشکسالی نبود بلکه همین مسئله ی احتکار و تحریم، زمینه ساز به وجود آمدن یک قحطی ساختگی شد. (اوکاژاکی، ۱۳۶۵: ۴۰). الیور سنت جان در سفر نامه ی خود احوال حاکمان محتکر را با افکار غیر انسانی به این صورت شرح می دهد، سال (۱۸۷۰-۱۸۷۱م)، دومین سال قحطی بزرگ ایران بود. برداشت محصولات کشاورزی رضایت بخش بود. به طوری که در جنوب و غرب کشور، مواد غذایی به میزان کافی وجود داشت، ولی مالکان بزرگ که خودشان فروشنده عمده غله نیز بودند، به دلیل طمع زیاد و به بهانه ی اینکه ترس از قحطی سال های آینده را داشتند، غله را انبار می کردند. آن ها بی تفاوت نسبت به فقر و گرسنگی مردم، امید گران تر شدن ذخایر انبار های خود را داشتند. (گلد اسمیت، ۱۸۷۶: ۹۶).

آدم خواری

یکی از حوادث وحشتناک عصر ناصری (دوران قحطی) پدیده آدم خواری بود. مردم از شدت گرسنگی به خوردن گوشت هموعان خود روی آورده بودند، حادثه ای درد آور که نشان از عمق فاجعه و مصیبت وارد شده بر جامعه ایران داشت البته که آدم خواری موضوع تازه ای گزارش ها در کاشان حاکی از این است که در سال های ۱۸۱۶م (۱۲۳۲ه ق) نیز در کاشان دختر بچه ها را می خوردند و اجسادشان را در جاده ها می انداختند (ناطق، ۱۳۵۴: ۱۳۱). اما در دوره ناصری منابع زیادی به این مسئله اشاره کردند و این امر نشان دهنده این مسئله است که شدت و گستردگی این در آن سال ها بیشتر از قبل شده است. در آن سال ها با کم شدن آذوقه در شهرها و شدت یافتن گرسنگی مردم از سگ و گربه هم نمی گذشتند... آن ها به هم خودشان هم رحم نمی کردند، مردار مسلمان و یهود می خوردند، حتی از فرزندان خودشان هم نمی گذشتند (دانش پژوه، ۱۳۵۵: ۱۸۹۰، ۱۸۹۱). مردم که ابتدا به خوردن گوشت حیوانات خو گرفته بودند، کم کم به خوردن اجساد انسان روی آوردند. (صفت گل، ۱۳۸۷: ۱۳۱).

به تدریج، با مدیریت نشدن بحران قحطی این امر گسترش یافت و بعد از مدتی اینطور شد که مردم دیگر ابایی از گفتن این مسئله نداشتند. به دلیل تلفات زیاد در آن روزها، شرایط و اسباب کافی برای کفن و دفن اجساد نبود، به این خاطر این کار به کندی صورت می گرفت. تعداد اجساد در غسل خانه ها افزایش یافته بود و به همین خاطر شخصی را برای نگهداری از غسلخانه می گماشتند تا کسی وارد آن نشود و از گوشت اموات تغذیه نکند. گاهی قسمتی از اعضای بدن اجساد که آماده دفن می شدند بریده شده بود، به طوری که فردی این گونه روایت می کرد: «در اکثر اجساد که از محله های پایین شهر می آوردند پستان زن ها بریده و خورده بودند» (صفت گل، ۱۳۸۷: ۱۳۶). علاوه بر خوردن گوشت اجساد که از وخامت اوضاع جامعه خبر می دهد غم انگیز تر و وحشتناک تر از آن دزدیدن و کشتن و خوردن اطفال بود که بسیار وحشتناک بود و بسیاری از منابع به آن اشاره کردند، مسئله ای که خوف را در اجتماع آن روز گسترش می داد. اصطلاح بچه خوره اصطلاحی بود که ثروتمندان با آن بچه ها را می ترساندند و می گفتند که هیچ مگو که بچه خوره آمده است و بچه ها ساکت می شدند. آن گونه که از منابع به دست می آید این خطر بیشتر شامل حال بچه می شد، لحظه ای تنها ماندن آن ها موجب می شد تا شخص با حيله و نیرنگ بچه را برباید. (صفت گل، ۱۳۸۷: ۱۱۶). علاوه بر خوردن گوشت اجساد انسان ها و دزدیدن و کشتن دیگر انسان ها بعضی از خانواده ها به کودکان خود نیز رحم نکرده و آنها را برای رفع گرسنگی می کشتند. افضل الملک اینطور بیان می کند که: دختری را در گورستان دید که بیحال روی زمین افتاده به کمک او شتافت او را نجات داد. وقتی از او سوال کرد پاسخ داد: من دختر فلانی هستم پدر و مادرم فرزند کوچک ترشان را کشتند و خوردند. من بر خود ترسیدم و فرار کرده به این گورستان آمدم تا شما مرا یافتید. (افضل الملک، ۱۳۶۱: ۳۹۱) این ها نشانه هایی از افول انسانیت و هم نوع دوستی در وجود عده ای از مردم بود مردم گرسنه و قحطی زده ای که فقط در تلاش بودند برای زنده ماندن شکم خود را سیر نگه دارند. (البته در جمع آوری اطلاعات از ریش سفیدان و مطلعان از دوران قحطی به این نتیجه رسیدیم که اکثر افراد با وجود مطالعه و تحقیق در این زمینه و هم چنین منابع موجود باور به مسئله آدم خواری ایرانیان نداشته و این مسئله را نیز به نوعی یکی از دسیسه های انگلیس برای بدنامی ایرانیان در دنیا می دانند و بیان میکنند که انگلیس با این هدف که ایرانیان را اقوام وحشی معرفی کند این شایعات را در خاطرات خود مکتوب کردند و این ترس را در بین مردم پراکنده بودند تا مردم نسبت به هم و وطنان گرسنه خود احساس نا امنی کنند و امنیت را در پناه بردن به اجنبی های شکم سیر بدانند).

مهاجرت

وقتی شرایط زندگی سخت و طاقت فرسا شود و مردم با کاهش در آمد مواجه شوند برای رفع نیازهای اولیه خود ناگزیر به مناطق دیگر برای کار و امرار معاش مهاجرت می کنند. مهاجرت یکی از پیامدهای اجتماعی قحطی است سختی در تامین آذوقه، رفع نیازهای اولیه و حفظ جان

انسان را مجبور به مهاجرت به مناطقی می‌کند که شرایط بهتری داشته باشند و حکومت توجه بیشتری به وضعیت مردم درمانده داشته باشد. در دوران قحطی بزرگ ۱۲۸۸ ه ق مردم زیادی از روستاهای قحطی زده به شهرها و دیگر کشورها مهاجرت کردند. سید ابراهیم زین العابدین اصفهانی در کتاب قم در قحطی ۱۲۸۸ بیان می‌کند: «...در این سال نصف ممالک ایران از درد جوع مردند و نصف از نصف دیگر که ربع باشد، به ممالک فرنگ و اروپا... و انگلستان و روم و روس و افغانستان و طائفه ترکمانیه رفتند...» (صفت گل، ۱۳۷۷: ۱۵۵)، این مطلب به این معناست که از ده میلیون جمعیت تخمین زده آن دوران تقریباً پنج میلیون نفر از دنیا رفتند و نیم دیگر آن که تقریباً دو و نیم میلیون نفر است به خارج از کشور مهاجرت کردند. البته ممکن است که نویسنده به دلیل گستردگی استفاده از این الفاظ در آن دوران از لفظ نصف و ربع استفاده کرده است و شاید استفاده از این الفاظ کنایه از جمعیت زیاد بوده است. تهران که دارالخلافه ایران بود وضعیت بهتری نسبت به سایر نقاط کشور داشت، همین مسئله در مهاجرت از نواحی دیگر به آنجا نقش مهمی داشت. مازندران یکی از مناطقی بود که مردم در ماجرای قحطی به آن مهاجرت کردند. روزنامه ایران می‌نویسد: «بعضی فقرا و غربا که به خیال فراوانی و ارزانی ماکولات به مازندران مهاجرت آمده بودند، چون... ارزانی و وفور ندیدند به اوطان خود مراجعت نمودند.» (روزنامه ایران، ۱۳۷۵: شماره ۶۸). از دیگر مناطق مهاجر پذیر می‌توان گیلان را نام برد، نتیجه مهاجرت مردم به گیلان گرانی اجناس بود، به طوری که، سبب سرگردانی و آوارگی مهاجرین در گیلان شد، آصف الدوله برای رعایت فقرا آن‌ها را بین ثروتمندان تقسیم کرد. (آصف الدوله، ۱۳۷۷: ج ۲: ۲۷۲)

گسترش دزدی

دزدی یکی از اعمالی بود که در ایام قحطی گسترش چشم گیری پیدا کرده بود. افزایش دزدی و راهزنی باعث عدم ثبات جامعه شده بود. در شرایطی که فشار و سختی ناشی از فقر و گرسنگی، بیماری و قحطی عرصه بر مردم تنگ کرده بود عدم امنیت و اطمینان خاطر اوضاع را وخیم تر می‌کرد (پروگش، ۱۳۲۸: ج ۲، ۵۶۲). دزدی از آن دسته پیامدهایی بود که در قحطی‌های سال‌های بعد نیز در بیشتر نواحی ایران موجب گسترش نا امنی شده بود. ویلز این اتفاق را به این صورت شرح می‌دهد: «دزدی از منازل و دکان‌ها و مغازه‌ها شکل عادی به خود گرفته است و اداره امنیت مملکت تبدیل به مشکلی لاینحل شده است و امنیت جاده‌ها از بین رفته، گروهی از مردمان گرسنه هر کدام به صورت یک باند مجزا دست به چپاول و دزدی از اموال مسافران و کاروان‌ها می‌زنند و همین مسئله موجبات نا امنی راه‌ها را فراهم کرده است و رعب و وحشت در دل مردم ایجاد گشت.» (ویلز، ۱۳۶۸: ۲۸۹) به نقل از علی اکبر فیض در کتاب قم در قحطی ۱۲۸۸ ه ق. اینگونه آمده که: «مردی اسباب خانه خود را فروخته وجه او را سی من گندم بخرید که قوت خود و عیال کند. شبی عده ای که از این گندم اطلاع داشتند به اتاق وی رفته و با دسته هاونگ سر آن زن و مرد را خورد کرده و گندم را را ببرند.» (صفت گل، ۱۳۷۷: ۱۲۴) دزدان علاوه بر سرقت از دکان‌ها به مزارع نیز دستبرد می‌زدند، علف‌ها و گندم‌ها را می‌بردند. در فارس (عده ای پس از سرقت خرمن گندم گرفتار میشوند، حکومت بعضی از این‌ها را گوش بریدند و برخی را گوش سوراخ کردند.) (وقایع اتفاقیه، ۱۳۶۲: شماره ۱۱۲).

کاهش میزان جمعیت

یکی از پیامدهای دیگر قحطی مسئله ی کاهش جمعیت بود. در ایران آن زمان مرکزی برای سرشماری وجود نداشت، تخمین دقیق جمعیت کاری بس دشوار بود و به نظر می‌رسد که آمار و اطلاعاتی که بر اساس اعداد و ارقام اعلام می‌شد، بیشتر بر اساس شواهد موجود و حدس و گمان بود. پولاک می‌نویسد: (تعیین جمعیت ایران کار مشکلی است، زیرا هیچ فهرستی از درگذشتگان و نوزادان، جمع آوری نمیشود، هم چنین، هرگز سرشماری انجام نمی‌شود.) وی در ادامه بیان می‌کند: (حکام با سرشماری (۱۸۵۹م) (۶- ۱۲۷۵ ه ق) که به فرمان شاه اجرا شد، به شدت مخالفت ورزیدند.) (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۴). دروویل به مخالفت حکام با سرشماری در آن روزگاران اشاره می‌کند: (اگر شاه این مملکت از تعداد حقیقی نفوس استان‌ها مطلع شود به تناسب آن درخواست عایدات مالی خواهد نمود. ولی این امر با منافع (بیگلر بیگی)‌ها یعنی استانداران به هیچ وجه وفق نمیدهد، بدین جهت حکام در تلاشند تا جمعیت مناطق زیر نفوذ خویش را همچنان دوبرابر کمتر از آن چه هست وانمود کنند.) (دروویل، ۱۳۴۸: ۴۵). جمعیت زیادی از مردم ایران در قحطی ۱۲۸۸ ه ق جان خود را از دست دادند و همین مسئله موجب کاهش جمعیت مناطق مختلف کشور شد. جمعیت شهر تهران در سال ۱۷۰۷ م پنجاه هزار نفر ثبت شده است. (کرزن، ۱۳۴۹: ج ۲: ۴۰۲). دیگر شهرها نیز با همین کاهش جمعیت مواجه بودند سرما، بیماری، قحطی و گرسنگی عامل بزرگ مرگ و میر در این دوران در سراسر ایران بود. تا آنجا که در هنگامه برداشت محصول کشاورزی نیروی انسانی کاهش یافته بود.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

قحطی بزرگ ایران، نه تنها یک مسأله تاریخی صرف، که رخدادی عظیم با ابعادی گسترده است. این پدیده از جنبه‌های مختلف سیاسی، بین‌المللی و اجتماعی قابل تحلیل و بررسی می‌باشد. همزمانی این مهم با جنگ جهانی اول باعث گردید تا علی‌رغم اعلام بی‌طرفی ایران،

بخش‌هایی از کشور توسط نیروهای روسیه، عثمانی و بریتانیا اشغال گردد و معتابه آن در همین زمان درگیری‌های داخلی نیز قدرت مرکزی را در ایران تضعیف کرد. در مورد شیوع بیماری در ایران اطلاعات دقیقی در دست نیست بنا براین آمار را با مشکل مواجه نموده است. مجموعه‌ای از خشک‌سالی‌ها که از سال ۱۹۱۶ میلادی شروع شدند، ذخیره محصولات کشاورزی را بیش از پیش خالی کردند. در اوایل ماه فوریه سال ۱۹۱۸ میلادی، خشکسالی در همه جای کشور گسترده شده بود و مردم هراسان در شهرهای بزرگ کشور شروع به غارت نانوايي‌ها و فروشگاه‌های مواد غذایی نمودند. با وجود اعلام بی‌طرفی ایران، نیروهای انگلیس و روس به کشور وارد شدند. علاوه بر دلایل ژئوپلیتیک و منابع حیاتی، شکل‌گیری احساسات همسو با آلمان از سوی یکی از مقامات دربار، موجب این تعرض شد. بریتانیا به دلیل ترس از کودتای آلمانی، نیروهای خود را به پایتخت نزدیک کرد و تمام غلات و مایحتاج ایرانیان به‌طور عمدی توسط قوای انگلیس جمع‌آوری می‌شد. به علاوه، شاه محتکر، احمدشاه قاجار، که خروار، خروار، گندم و جو در انبارهای سلطنتی ذخیره کرده بود در جواب صدر اعظم خود، که قصد خرید گندم و کمک رسانی به مردم را داشت مقاومت می‌نمود و با چانه زنی بسیار قصدش فروش گندم به نرخ بقیه محتکران تهران بود. میرزا حسن خان مستوفی الممالک به شدت مور عداوت عوامل آشکار و نهان انگلیس و روس بود. ولی با تلاش زیاد به دنبال تدبیری برای نجات هموطنان خود از این بحران و مقابله با محتکران و وضع برنامه ای در جهت تقسیم عادلانه ارزاق عمومی به ویژه غلات اصلی مورد نیاز و توزیع آن در میان هم میهنانش بود. همه این عوامل که شرح و بسط آنها در متن مقاله آمده است، موجب بروز یکی از بزرگترین فجایع انسانی در تاریخ ایران شد که کشور را تا ورطه فروپاشی و نابودی برد و جان بسیاری از ایرانیان را گرفت.

پیشنهاد می‌گردد بر مبنای وقایع قحطی بزرگ بر پایه پژوهش‌های انجام شده در پژوهش حاضر، آثار فاخری در قالب فیلم یا مجموعه داستانی در سینما تلوزیون یا شبکه خانگی ساخته شود. بدین وسیله افکار عمومی با این فاجعه تاریخی و عبرت‌های آن برای آینده آشنا می‌شوند. هم چنین خلاء مشهود موجود در این زمینه مرتفع می‌گردد. مبحث قحطی بزرگ می‌تواند به همراه بخش‌هایی از تاریخ تحلیلی پیرامون آن، در کتب درسی گنجانده شوند تا نسل‌های جدید کودکان و نوجوانان با این واقعه مهم تاریخی آشنا شوند.

منابع

۱. آدمیت، فریدون (۱۳۵۰). اندیشه ترقی و حکومت قانون، تهران: خوارزمی.
۲. امانت، عباس، (۱۳۸۵). قبله عالم، ترجمه حسن کامشاد، چ ۳، تهران: کارنامه.
۳. آصف الدوله، عبدالوهاب (۱۳۷۷)، اسناد عبدالوهاب خان آصف الدوله جلد ۲ به کوشش عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری پژوهشکده تاریخ معاصر.
۴. اوکاژاکی، شوکو (۱۳۶۵). «قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ در ایران»، ترجمه هاشم رجب‌زاده، آینده، س، ۱۲ ش ۱-۳.
۵. اولریش، گرکه، (۱۳۷۷) پیش به سوی شرق، ترجمه پرویز صدیقی، کتاب سیامک.
۶. بروگش، هینریش، (۱۳۷۳)، سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه حسین کرد بچه، ج ۱ و ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
۷. بیات، کاوه، (۱۳۷۷)، اسناد جنگ جهانی اول در جنوب ایران، مرحله اول: ۱۳۳۴-۱۳۳۳ ق/ ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م، مرکز بوشهرشناسی
۸. برومند صفورا، (۱۳۸۱) سرکنسولگرهای بریتانیا در بوشهر، تهران: وزارت امور خارجه.
۹. پولاک، ادوارد، (۱۳۶۸)، سفرنامه ادوارد پولاک، ترجمه کیکاوس جهاندار، نشر خوارزمی
۱۰. خلیلی، محسن، (۱۳۹۰)، چیستان قاجار، مشهد، نشر مردنیز.
۱۱. دولت آبادی، یحیی، (۱۳۸۷): حیات یحیی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات مجتبی برزآبادی فراهانی، ج ۱، تهران: فردوس.
۱۲. دانش پژوه، محمد تقی، (۱۳۵۵)، اسنادی از سال‌های خدمت (۱۳۵۵ ش)، نشر مورخ.
۱۳. دروویل، گاسپار، (۱۳۴۸)، سفر در ایران، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، نشر شبانویز.
۱۴. ذوقی ایرج، (۱۳۶۸)، تاریخ روابط سیاسی ایران و قدرت‌های بزرگ، تهران، پاژنگ.
۱۵. رحمانیان. داریوش و میرکیایی مهدی، (۱۳۹۶)، «تأثیر گرانی و قحطی نان بر روابط خارجی ایران در عصر ناصری»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، سال نهم، ش ۱
۱۶. سپهر، احمدعلی (۱۳۶۳). ایران در جنگ بزرگ، -۱۹۱۴. ۱۹۱۸ تهران: انتشارات بانک ملی ایران.
۱۷. شیخ الاسلامی، جواد (۱۳۶۸)، سیمای احمدشاه قاجار، جلد اول (دو جلد). تهران، نشر گفتار.
۱۸. عباسی، محمد رضا، (۱۳۷۲)، حکومت سایه‌ها تهران سازمان اسناد ملی ایران.
۱۹. صفایی ابراهیم، (۱۳۴۹)، اسناد نویافته، تهران، نشر بابک

۲۰. صفایی، ابراهیم، (۱۳۵۴)، برگ‌های تاریخ، تهران، توس.
۲۱. غنی، سیروس، (۱۳۷۷) ایران برآمدن رضاخان، بر افتادن قاجار و نقش انگلیس جلد اول، ترجمه حسن کامشاد، تهران
۲۲. فوران، جان، (۱۳۷۸)، مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا
۲۳. کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۹۵)، تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۲، انتشارات پر
۲۴. کرزن جرج، (۱۳۴۹)، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
۲۵. گرنی، جان و مسعود صفت گل، (۱۳۸۸)، قم در قحطی بزرگ، اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
۲۶. مجد، محمدقلی (۱۳۹۰). انگلیس و اشغال ایران در جنگ جهانی اول، ترجمه مصطفی امیری .تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی.
۲۷. مجد، محمدقلی (۱۳۸۶) : قحطی بزرگ ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ش. ترجمه : محمد کریمی، انتشارات موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی.
۲۸. مکی حسین، (۱۳۵۷)، تاریخ بیست ساله، ج ۲، تهران، امیرکبیر.
۲۹. مارتین، ونسا، (۱۳۸۹)، قاجار، مذاکره، اعتراض، و دولت در ایران قرن سیزدهم، تهران، انتشارات ماهی.
۳۰. ملایی توانی، علیرضا، (۱۳۷۸): ایران و دولت ملی در جنگ جهانی اول، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و بنیاد مستضعفان و جانبازان.
۳۱. ملک زاده، الهام، (۱۳۹۲)، روایت اسنادی قحطی شرق ایران در جنگ جهانی اول، مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان
۳۲. نصیری مقدم، محمد نادر، (۱۳۷۴)، گزیده اسناد دریای خزر و مناطق شمالی ایران در جنگ جهانی اول، جلد یک، وزارت امور خارجه دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل
۳۳. وزیر کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۹۵)، تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۲، انتشارات پر
۳۴. نجفی، موسی، (۱۳۹۱)، اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت بیدار گرانه حاج آقا نور الله اصفهانی، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
۳۵. هوشنگ مهدوی، عبدالرضا، (۱۳۴۹)، تاریخ روابط خارجی ایران، جلد اول، تهران
۳۶. هدایت، مهدیقلی (۱۳۸۹)، خاطرات و خطرات، تهران، نشر زوار
۳۷. روزنامه ایران ۱۳۷۵، شماره ۶۸.
۳۸. وقایع الاتفاقیه، ۱۳۶۲، شماره ۱۵، ۳۵، ۱۲۷، ۱۱۲
39. Burrell, r.m, (1997) , Iran Political Diaries, Vol 1: London.
40. Eastwick, E, (1864) , Journal of a diplomat,s, Three Years Residence In Persia, 2 Vols: London.
41. Goldsmid, ed, (1876) , Eastern Persia: London.

